

ІГОР БУЗОВСЬКИЙ,

член колегії РУП “Білоруська телеграфна агенція”, Мінськ

Соціальна напруженість і тривожність у контексті діагностики суспільних конфліктів

Abstract

The article explores theoretical aspects of the social anxiety. Special attention is paid to social, psychological and sociopsychological factors conducive to the occurrence and development of this phenomenon, as well as its place and role in social processes.

Трансформація соціальних стереотипів у державах із перехідною економікою, що належать до колишнього соціалістичного табору, стає чинником зміни системи цінностей, переоцінки традиційних соціокультурних орієнтацій і моделей поведінки і є, своєю чергою, наслідком стану непевності й соціальної дезінтегрованості в суспільстві, тому в процесі розв’язання політичних, економічних і соціальних завдань перехідного періоду актуалізуються такі поняття, як соціальна тривожність, соціальна напруженість, соціальний конфлікт.

Потреба суспільства в запобіганні неконтрольованим і необоротним процесам, здатним спричинювати соціальні потрясіння, змушує переосмислити ці феномени, аби виявити їхні вихідні форми, взаємозв’язки та послідовність виявів.

Жоден соціальний конфлікт не виникає миттєво. Емоційна напруженість, роздратування і злість зазвичай накопичуються впродовж певного часу. Передконфліктна стадія — це період, впродовж якого сторони конфлікту оцінюють свої ресурси, перш ніж наважитися на агресивні дії чи відступити. Передконфліктна стадія характерна також формуванням кожною зі сторін конфлікту стратегії ба навіть кількох стратегій.

Управління соціальними конфліктами, зниження їхнього деструктивного потенціалу передбачає пошук адекватних методик для діагностики й прогнозування зіткнень у суспільстві. Склалася думка, що як підставу для діагностики при аналізі суспільних процесів можна використовувати феномен соціальної напруженості. Своєю чергою, обґрунтування процедурних форм такої діагностики потребує ретельного методологічного аналізу взаємозв'язку цього явища з явищами конфліктів, а також специфіки вияву цих феноменів за сучасних умов.

Насамперед слід окреслити умови утворення соціальної напруженості. Вона виникає, як правило, внаслідок змушеної взаємодії соціальних суб'єктів у несприятливих формах аж до конфліктних і в цьому сенсі може бути віднесена до конфліктних і постконфліктних феноменів, котрі на рівні індивідів виявляються в негативних емоціях. Напруженість може бути також наслідком сприйняття представниками соціуму новацій, коли ставлення їх до традиційних ціннісних уявлень залишається невизначеним. У цьому разі на рівні індивіда така напруженість виражається радше на нейтральному емоційному тлі в таких формах, як неприйняття.

Історично зміст поняття соціальної напруженості розглядався у зв'язку з такими явищами, як соціальна дезінтегрованість, криза солідарності, девіація (в стабільному суспільстві), аномія (в нестабільному суспільстві), втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація, класова боротьба, міжнаціональні зіткнення і, нарешті, соціальна криза і пов'язана з нею небезпека соціальної катастрофи — повної втрати керованості суспільних процесів та інститутів, розпаду колишніх суспільних зв'язків і відносин.

У неясному вигляді про соціальну напруженість писав уже Е.Дюркгейм, аналізуючи процес дезінтеграції як розрив соціальних зв'язків, втрату ціннісних орієнтирів, наростання соціальної аномії (докладніше про це див.: [1]).

Т.Парсонс, кажучи про соціальну дію в термінах норми, наголошує: коли нормативний елемент наражається на опір у перебігу реалізації соціальної дії, це стає джерелом соціальної напруженості й потенційного конфлікту [2]. Це положення має важливе методологічне значення, оскільки йдеться не лише про нерозривний зв'язок явищ соціальної напруженості й конфлікту, а й про те, що соціальна напруженість, передуючи конфлікту, за відповідних умов може переростати в нього.

Соціальна напруженість, за Т.Парсонсом, характеризує тенденцію “до порушення рівноваги в балансі обміну між двома чи більше компонентами системи” [2, с. 480]. Т.Парсонс пов'язує дезінтегрованість суспільної системи із неясністю й непевністю статусів і відповідних рольових настанов, наслідком чого і є нечіткість оцінок діяльності різних соціальних суб'єктів, політичних діячів, державних осіб, керівників, чиновників тощо. Джерела виникнення і посилення соціальної напруженості в системі він вбачає також у певних внутрішніх станах їхніх реальних учасників, які “розподіляються вздовж основних осей надії та страху, оптимізму і збудження... у таких ситуаціях виникатимуть фантазії й утопічні ідеали майбутнього стану суспільства, ідеалізація минулих станів... Ці мотиваційні компоненти виявляються спільними симптомами збурень в інституціоналізації соціальних структур” [2, с. 480].

Спостерігаючи за зростанням суспільного незадоволення, можна відстежувати стадії соціальної напруженості й робити прогноз рівнів її розвитку. Соціально-економічні та політичні умови для виникнення соціальної напруженості, такі як зниження рівня життя населення, тенденція зростання і збереження бідності; відсутність для значної частини населення можливостей щодо поліпшення умов життя тощо. Це сигналізує про кризовий стан соціальної системи, про порушення балансу її структур і функцій, однак це не просто сигнал про кризу дисбалансу. Не менш важливим є те, що в напруженості дістає вияв певний стан духу індивідів і соціальних груп, незадоволеність їх наявним станом справ, негативне ставлення до того, що відбувається і до певних суб'єктів соціальних процесів [див.: 3; 4].

Під соціальною напруженістю заведено розуміти приховану форму незадоволення соціальних груп суспільною ситуацією в країні, регіоні, районі. Про соціальну напруженість говорять, коли в широких колах населення поширюються настрої незадоволення наявним станом справ у життєво важливих сферах громадського життя; під впливом таких настроїв падає довіра до політики влади й поширюються песимістичні оцінки майбутнього, всілякі чутки в суспільстві загалом та в окремих його сегментах і виникає атмосфера агресивного збудження. Соціальна напруженість виявляється не лише в суспільних настроях, а й у масових діях: в ажіотажному попиті, у змушеній чи добровільній міграції людей до інших регіонів, в активізації діяльності суспільно-політичних рухів, різноманітних, незрідка екстремістських організацій у боротьбі за владу і вплив у масах, у стихійних та організованих мітингах, демонстраціях, страйках та інших формах громадянської непокори [5].

Оскільки цілком задовольнити, наситити людські потреби неможливо, існує певна “фонова” незадоволеність — напруженість. П. Горновий вважає, що має існувати поріг соціальної напруженості, перевищивши який, вона набуває вибухонебезпечного характеру, стає своєрідною “гримучою сумішшю”, яка може вибухнути за наявності відповідних соціальних “детонаторів”. Тому наростання соціальної напруженості треба виявляти якомога раніше, ще в латентній стадії, і засоби виявлення й вимірювання мають бути доволі надійними [6].

Так звана нормальна напруженість у будь-якій сфері суспільних відносин має свою міру (мінімальний і максимальний рівні), в межах якої всі усталені форми соціальних взаємозв'язків гарантовані від небажаних трансформацій. Вихід соціальної напруженості за такі межі містить ризик утворення небажаних процесів. Однак це не є достатньою умовою для виникнення соціальних конфліктів. Останні реалізуються в тому разі, коли інтенсивність зміни соціальної напруженості на будь-якому із рівнів ризику перевищує певну величину, зумовлену мірою адаптивних і захисних реакцій соціального організму.

Нетрадиційний для тієї чи тієї сфери суспільних відносин рівень соціальної напруженості сприймається соціальними суб'єктами як новаторство, як чинник, що знижує ймовірність прогнозування подальшого перебігу подій. Але все нове, все, що не має однозначної оцінки, передбачає

певну міру пристосування до нього і захисту від нього соціальних суб'єктів, зумовлену інтенсивністю зростання або зниження дії цього нового чинника.

Отже, соціальна напруженість як підстава для прогнозу можливих небажаних конфліктних виявів у суспільстві має суттєві обмеження. Справді, сама констатація того, що соціальна напруженість у будь-якій сфері вища або нижча за традиційно сформовану норму, дає привід говорити лише про певну ймовірність виникнення несприятливих форм взаємодії. Крім того, достатньо тривале перевищення традиційних рівнів соціальної напруженості, якщо інтенсивність її коливання не викликає захисних реакцій, призводить до зсуву оптимальної міри соціальної напруженості в даній сфері суспільних відносин на новий рівень, і те, що було девіантністю, стає нормою. Щоб прогнозувати оптимальні межі відхилення від норми соціальної напруженості й ефективно регулювати соціальні конфлікти, необхідне прогнозування інтенсивності зміни самої соціальної напруженості, що потребує пошуку адекватних індикаторів.

В основі процесу акумулювання потенціалу соціальної напруженості лежить незадоволеність, котра виникає як результат невідповідності, незгодженості цінностей, інтересів, потреб різноманітних соціальних суб'єктів, що становить перший крок на шляху усвідомлення ними реальної суперечності [7]. Це виявляється як страх, тривога в очікуванні негативних подій, оцінюваних суспільством як імовірні для теперішнього покоління або ж для нащадків.

Тривога перед невідомим і непояснюваним надто заглиблена в людській свідомості. Деякі мислителі вважали, що це один із найважливіших аспектів людського існування. Як писав Альбер Камю: “Людина свідомо рівно настільки, наскільки не приховує від себе свого страху” [8, с. 64]. Соціальну тривожність можна розглядати як відправну точку усвідомлення суспільством соціальних суперечностей. Перетворення соціальної тривожності на соціальну напруженість пов'язане з ідентифікацією осіб, груп, організаційних структур у просуванні до накреслених цілей. Взаємна ідентифікація учасників подій сприяє перетворенню об'єктивно наявної конфліктної ситуації на її суб'єктивне відображення у формі переживання конфлікту.

Можна стверджувати, що соціальна тривожність виникає в суспільстві в цілому або в певній територіальній спільності, якщо неясне відчуття переростає мірою розвитку подій в усвідомлення того, що задоволення економічних, політичних, соціальних, національних, культурних чи якихось інших життєво важливих потреб, інтересів і прав людей перебуває під загрозою, ба навіть стає неможливим.

Зауважимо, що стани незадоволеності й занепокоєння, що зберігаються впродовж достатньо тривалого часу, як правило, слугують живильним ґрунтом для виникнення й розвитку різного штибу суспільних рухів. Аналізуючи гасла, методи і програмні заяви таких рухів, можна визначити, які причини, зокрема справжнє чи вигадане обмеження прав, викликали ці сили до життя. Відтак, можна дійти висновків і про чинники, що впливають на рівень і спрямованість динаміки соціальної тривожності як своєрідного індикатора “температури” суспільного організму. Така тривожність — свого роду емоційна енергія, котра шукає вихід.

У суспільстві завжди існує певна підсвідома масова тривога, що вказує на джерело можливої небезпеки (технологічної катастрофи, великомасштабного теракту, ядерної війни тощо). Соціальна тривога виявляється з приводу очікування різноманітних міжнародних криз, громадянських і міжетнічних конфліктів, наслідків глобалізації світу і втрати національної ідентичності, геноциду, окупації країни іноземною державою, захоплення влади деякою агресивною групою, готовою зрадити національні інтереси, ставши провідником чужорідних впливів. Люди відчувають також тривогу перед загрозою диктатури та масових репресій, вони побоюються економічних криз, неврожаїв, стихійних лих, таких як повені, урагани, посуха, зрештою, спалахів епідемії тощо. Не виключена також тривожність у передбаченні катастроф глобального характеру, що загрожують загибеллю людства загалом.

Соціальна тривожність — феномен, в якому переплетені емоційний і когнітивний компоненти. Як специфічний духовний феномен вона перетворює масові спільноти на суб'єкти соціальної дії. Зниження чи зростання соціальної тривожності можуть бути результатом і спонтанної, ситуативної зміни обставин, і свідомого нагнітання обстановки. Соціальна тривожність може існувати в латентній формі, даючись взнаки в переживанні розрізненими індивідами політичного, економічного, екологічного й іншого дискомфорту. Мірою усвідомлення джерел, розмірів і причин небезпеки, що загрожує індивідові, та розуміння того, що індивідуальні інтереси можна захистити лише колективною дією, починають формуватися соціальні спільноти, об'єднані на засадах єдності раціональних та емоційних підстав. Вирішальну роль при цьому відіграють засоби масової інформації, політичні лідери й організації, що мають на меті продукування певних настроїв і використання їх у власних цілях.

Стани тривожного ряду виникають і формуються на основі двох головних джерел: 1) “із перших рук”, тобто виходячи з власного досвіду і досвіду найближчого оточення; 2) “із других рук”, тобто під впливом інших людей, із якими людина вступає в комунікацію, а також культурних і соціальних інститутів, засобів масової інформації тощо. У давнину джерелом первинної інформації був актуальний досвід індивіда і його роду, зазвичай кількох десятків осіб, які перебували в кривому родстві та знали один одного безпосередньо. Вторинна інформація була пов'язана з культурною пам'яттю спільноти, вираженою в міфі. Оскільки в сучасних суспільствах відносини кривності, зокрема сім'я, порівняно із сивою давниною зазнали різючих змін, причому не лише за формою, а й за мірою спільності цінностей та ідей, то навіть звичайний конфлікт поколінь, що виявляється в розбіжності й полярності переконань, поширюється і на феномен тривожності. У різних поколінь можуть виникати абсолютно відмінні тривоги. Крім того, вторинну інформацію сучасний індивід черпає з таких культурних і соціальних інститутів суспільства, як засоби масової інформації, освітні інститути, мистецтво і література, а також у процесі особистої комунікації, особливо з так званими “лідерами громадської думки”. Зростання значимості вторинної інформації, що набуває всеосяжного, планетарного характеру, особливо там, де впроваджуються й узвичаюються комп'ютерні мережі й багато-

каналне телебачення, витонченість сучасних засобів масової інформації в їхніх можливостях впливу на свого споживача стає чинником першорядної важливості в контексті вивчення соціальної тривожності в сучасних суспільствах.

Інформація як “із перших рук”, так і “з других” справляє сильний вплив на рівень тривожності в людському мисленні. Таким чином, і минуле, і теперішнє задають “фокус” бачення проблем, оскільки люди мають тенденцію екстраполювати свій минулий і поточний досвід на майбутнє.

Індивідуальну тривожність можна поділити на особистісну тривожність, коли індивід побоюється чогось або когось, чого або кого зазвичай інші люди не побоюються, і тривожність, що поділяється багатьма, — групою, суспільством, людством у цілому. У соціальній тривожності дістає вираження індивідуальна тривожність. Формуючись у процесі соціальної й культурної комунікації, соціальна тривожність стереотипізується й у багатьох випадках, особливо якщо це стосується індивідуальних інтересів, підштовхує до активних дій.

Культурні антропологи, які вивчали проблему явищ тривожного ряду, дійшли висновку про те, що культура, її норми і цінності є вирішальними в оцінюванні небезпек [9]. У такий спосіб культура впливає на розвиток тривожності, зокрема як елемент масової культури.

Винятково великий вплив на соціально-психологічний стан членів сучасного суспільства, на формування суспільної свідомості і життя суспільства загалом справляє діяльність ЗМІ. Це зумовлено тим, що інформація, яка надходить каналами ЗМІ й багаторазово повторюється, відповідним чином стереотипізована і несе в собі політичні орієнтації й ціннісні установки, що закріплюються у свідомості людей. Засоби масової інформації є одним із найсерйозніших механізмів впливу на суспільні процеси тривожного ряду. Вони стають важливим чинником виховання, формування світогляду великих мас людей, спонукання їх до соціальної активності. Тому, як вважають дослідники, важливою складовою інформаційної політики має стати психокоригувальна функція ЗМІ з урахуванням особливостей менталітету і соціальних особливостей населення [див.: 10–13].

Сьогодні ЗМІ використовують певні методи підготовки й реалізації програм впливу на громадську думку, впливаючи на яку, можна впливати й на процеси формування і зміни соціальних норм, традицій і тим самим на розвиток соціальної тривожності. Нерозривний взаємозв'язок цих суспільних явищ наголошує М.Горшков у праці “Російське суспільство за умов трансформації”. Як показує соціально-історична практика, соціальні норми формуються в процесі функціонування громадської думки, зумовлюються її вимогами, підтримуються за рахунок її переорієнтації та оновлюються [докл. див.: 14].

Результати впливу ЗМІ на особистість можуть бути найрізноманітнішими. Вони справляють вплив на людину, діючи на інформаційні інтереси, потреби, мотивацію і, відтак, вчиняючи суттєвий тиск на світогляд, можуть зумовлювати вияви тривожності.

Якщо говорити про роль засобів масової інформації в процесі формуванні соціальної тривожності, то необхідно мати на увазі, що попри адресо-

ваність масам поширюваної через них інформації сприймається (приймається чи відкидається) вона конкретною особистістю. Цілісність особистості в її співвіднесеності з цілісністю і спрямованістю культури, що функціонує в суспільстві, багато в чому визначає досягнення цільових установок, на які зорієнтована діяльність засобів масової інформації в суспільстві. У повідомленнях, трансльованих через ЗМІ, розкривається символічний світ, за посередництва якого культивуються певні зразки, еталони поведінки, норми моралі, що орієнтують особистість у тому, що важливо й істотно, що добре і погано, що правильно і неправильно, що благородно і негідно. Оскільки соціально-психологічне життя суспільства являє собою складно структуровану й багатогранну систему, то ефективно впливати на процеси тривожного ряду і безпосередньо на соціальну тривожність можна лише за системної організації діяльності всіх засобів інформаційного впливу.

Разом із тим можна констатувати, що в ЗМІ нині зростає обсяг різного рівня достовірності інформації про катастрофи — від цілковито обґрунтованої до найабсурднішої. Тривога часто продукується й одиничними ситуаціями, коли динаміка тривожності набуває характеру психічного зараження, епідемії стресу.

Психолог Д.Халперн та інші вчені, які досліджують, яким чином люди визначають міру ризикованості різноманітних ситуацій, стверджують, що люди дуже часто стають жертвами поширюваних упереджень [15], переоцінюючи ймовірність повторення подій, широко висвітлюваних у ЗМІ. Події, що постійно обговорюються на шпальтах газет, у популярних часописах, по радіо й на телебаченні, заступають події, що відходять на другий план, але можуть бути об'єктивно куди небезпечнішими за своїми наслідками. Крім того, люди схильні переоцінювати частоту одних подій, які відбуваються насправді досить рідко, і недооцінювати ймовірність інших — таких само за своїм масштабом, які трапляються навіть частіше, але подаються як не надто жахливі.

Систематичне вивчення соціальної тривожності, зокрема емпіричне — вкрай важливе завдання для соціальних наук. Особливо актуально і корисно забезпечити поряд із вимірюванням на регулярних засадах показників індивідуальних тривог, викликаних індивідуальними загрозами, обчислення "індексу соціальної тривожності". Оцінювання міри "спільної тривожності" в суспільстві на кшталт вимірювання індексів "свободи", "корупції" та інших, мета яких полягає в проясненні загальної картини стану суспільства, вможливить отримання "карти" поширеності соціальної тривожності, що включає її змістові параметри. Без цього неможливе прийняття адекватних управлінських рішень на тлі об'єктивно неминучих на сучасному етапі суспільного розвитку процесів зростання соціальної напруженості, що загрожує виникненням соціальних конфліктів.

Література

1. *Карельская Л.П.* Дарендорф // Политическая социология. — Ростов-на-Дону, 1997.
2. *Parsons T.* The Structure of Social Action. — N.Y., 1937.

3. Социальная политика : Энциклопедия. — М., 2006.
4. *Рукавишников В.О.* Социальная напряженность // Диалог. — 1990. — № 8. — С. 12–21.
5. Социологические исследования. — 1992. — № 7. — С. 93–95.
6. Социальная политика : Энциклопедия — М., 2006.
7. *Куконков П.И.* Социальная напряженность как этап в процессе развития конфликта // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. — М., 1995. — Вып. 9. — С. 9–10.
8. *Камю А.* Бунтующий человек. — М., 1990.
9. *Douglas M., Wildavsky A.* Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers. — Berkeley, 1982.
10. *Попов В.Д.* Информациология и информационная политика. — М., 2001.
11. *Блумер Г.* Коллективное поведение // Американская социологическая мысль : Тексты. — М., 1994.
12. Средства массовой информации: состояние и тенденции развития / Под ред. Т.П.Сухомлиновой. — М., 2001.
13. *Попов В.Д.* Глубинная психология народа и психокоррекционная функция информационной политики. — Иркутск, 2003.
14. *Горшков М.К.* Российское общество в условиях трансформации (социологический анализ). — М., 2000.
15. *Халперн Д.* Психология критического мышления. — СПб., 2000.